

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

Викладаються основні положення теорії емоційності, та аналізуються здобутки її розробки в контексті особистісного підходу. Обґрунтовується вибір емоційності як основи для пошуку індивідуальних відмінностей між людьми.

Ключові слова: емоційність, структура особистості, індивідуальність.

Проблема індивідуальних відмінностей є однією з базових і вічно актуальних проблем психології. Її теоретичне значення визначається тим, що будь-яка загальнопсихологічна закономірність реально існує і виявляється тільки в різноманітних індивідуальних варіантах, у той же час її розуміння і формалізація можливі тільки з позицій високого рівня узагальнення.

Гострота поставленої проблеми, таким чином, виявляється в співвідношенні типового й індивідуального в структурі властивостей особистості і пов'язана з необхідністю подолання розриву між загальною і диференціальною психологією, між теорією і практикою. Цей розрив особливо гостро відчувається в галузях практичної психології, покликаної вирішувати прикладні задачі з урахуванням чинника індивідуальності. Як загальна психологія, що включає у свій зміст проблему особистості, не може обійти питання індивідуальних проявів, так і психологічна практика повинна опиратися на загальні закони, які встановлює наука при вивченні індивідуальних відмінностей.

У психології вже давно склалися уявлення про те, що індивідуальність є величезною системою, що саморозвивається і саморегулюється, яка визначається взаємодією неозорої кількості умов. Саморегуляція і саморозвиток великої системи можливі тільки тому, що вона складається із множини, певною мірою замкнених або відкритих підсистем, що знаходяться в ієрархічному відношенні одна до одної.

У цьому контексті найбільш доцільним при вивченні індивідуальності та її властивостей може бути такий системний підхід, який припускає дослідження і загального, і приватного, і типового й індивідуального. У межах даного підходу і здійснюється наше дослідження. *При цьому зазначимо, що ми спираємося на методологічно аргументоване в психології розрізнення біологічного (індивідуального), і соціокультурного (особистісного) в інтегральній структурі індивідуальності.*

Основою для вивчення індивідуальних відмінностей між людьми, що виявляються в якостях особистості традиційно вибираються типологічні властивості нервової системи. При дослідженні індивідуальних відмінностей акцент на фізіологічних особливостях не є завжди продуктивним. Отже необхідний вибір тих індивідуально-психологічних особливостей особистості, які не тільки лежать в основі її структури, а й є власне психологічними детермінантами діяльності, у тому числі, професійної. Саме тому, як підґрунтя для пошуку індивідуальних відмінностей, що виявляються в поведінках та в проявах рис особистості, обрано стійку властивість індивідуальності – **емоційність**.

Метою даного розгляду є виклад основних положень теорії емоційності, що розробляється нами в контексті особистісного і діяльнісного підходів та яка обрана нами для пошуку індивідуальних відмінностей між людьми.

Вивчення емоційності, як однієї з найважливіших, - (разом з психічною активністю,) - психологічних складових темпераменту, як найважливішої характеристики індивідуальності, було почато за ініціативою Бориса Михайловича Теплова і Володимира Дмитровича Небиліцина і продовжено у 80-і роки минулого сторіччя Аріадною Юхимівною Ольшанниковою та її учнями. Слід зазначити, що в даний час в Росії спостерігається застій у вивченні цієї проблематики, тоді як в Україні (в Одесі) активно проводяться комплексні дослідження впродовж більше 20-ти років. Наші дослідження переслідують *триєдину мету* і, відповідно, розробляються за *трьома основними напрямками*:

I. У зв'язку з тим, що емоційність вивчається в системі властивостей особистості і в системі механізмів, що регулюють діяльність, **в рамках першого напрямку** здійснювалася:

- розробка *теоретико-методологічних засад* дослідження психологічних особливостей особистості, у тому числі і особистості професіонала в галузі соціономічних професій;

- розробка континуально-ієрархічної моделі структури особистості;

- експлікація та опис компонентного складу різнорівневих показників інтегральної індивідуальності професіонала, які мають бути зіставлені з емоційністю.

II. Другий напрям присвячений безпосередньо розробці методологічних основ теорії емоційності, яка, потребує системного аналізу, вивчення структури, компонентного складу її показників, дослідження феноменології як складної інтегральної, багаторівневої *властивості особистості* і як особливого феномена у ряді емоційних явищ.

III. Метою *третього напрямку* була розробка *програми емпіричного дослідження* емоційності в контексті гіпотетично пов'язаних з нею психологічних властивостей особистості; у створенні комплексу психодіагностичного інструментарію, що є релевантним цілі та завданням дослідження, що потребує підбір існуючих та розробку нових оригінальних методик і технологій психодіагностики професійно важливих якостей особистості згідно з вимогами психометрики.

У зв'язку з тим, що в межах одного повідомлення неможливо викласти результати всього теоретико-емпіричного дослідження даної проблеми, коротко зупинимося **на ключових моментах** кожного з означених напрямків.

I. При розробці *першого напрямку дослідження* нами враховувались підходи, що склалися, до дослідження структури особистості. Проблема якостей особистості, у тому числі і професійно важливих, традиційно вирішується в контексті концепції їхньої відповідності-невідповідності до вимог соціального середовища, або професії. У свою чергу, ці вимоги відображають ті універсальні особливості, якими повинен володіти, наприклад, фахівець для успішного виконання професійної діяльності.

Однак діапазон вимог до особистості настільки широкий (це підтверджується кількістю теоретико - емпіричних досліджень у галузі психології, особливостями конкретних діяльності, великим ступенем невизначеності стандартів самої діяльності), що й донині нема єдиного підходу навіть до їх класифікації. У сучасній психології при дослідженні особистості й діяльності професіонала накопичено змістовний теоретичний та емпіричний матеріал, аналіз якого дав нам можливість вийти на *структурне розуміння особистості* як у загальнопсихологічному плані, так і стосовно професійної діяльності.

Враховуючи підходи, що склалися, до дослідження структури особистості та спираючись на існуючі уявлення про професійно важливі властивості, про внутрішню зумовленість індивідуальної вибірковості стосовно зовнішньої детермінації, ми пропонуємо модель континуально-ієрархічної структури особистості (в широкому розумінні цього поняття), у тому числі і особистості професіонала, в якій виділяються *три основних, і два проміжних* взаємопов'язаних рівнів. Як *основні* рівні виділено:

1) формально-динамічний рівень (сукупність усіх властивостей, що відображають динаміку перебігу психічних явищ та індивідуальні властивості конституціонального характеру),

2) змістово-особистісний (спрямованість, потребно-мотиваційна сфера особистості тощо),

3) соціально-імперативний або нормативний рівень.

Якщо два перших рівні співзвучні (і вербально, і за змістом) уявленням про двоаспектність психічного (динамічне і змістовне), то третій включає той клас характеристик, котрий відображає наявні уявлення особистості про суспільство, мораль, норми поведінки, культуру, тощо. Межі взаємовідношень між рівнями умовні й розмиті. Саме це дає змогу розглядати переходи від одного рівня до іншого як певні суміжні простори, що об'єднують риси, котрі належать до двох сусідніх рівнів.

Такі проміжні рівні складають якісний рівень (між першим і другим основними рівнями) і рівень досвіду (між другим і третім основними рівнями). Такий підхід дає чітке уявлення про структуру професійно важливих якостей, що традиційно відносяться або до темпераментних, або до характерологічних (особистісних) властивостей особистості.

Отже, принцип континуальності, використаний у запропонованій структурі особистості, при аналізі її окремих рис дає змогу чітко структурувати їх показники, розглядаючи при цьому кожну рису як єдине цілісне утворення, котре "пронизує" всю структуру і котре по-різному представлене на різних рівнях структури особистості й її по-різному виявляється в діяльності.

Наприклад, емпатія, у контексті принципу континуальності, розглядається як складна і водночас цілісна властивість, у структурі якої виділені: динамічний рівень (особливості виникнення і перебігу емпатійних реакцій, тобто процесуальний бік емпатії); якісний (характеристика якісного рівня, що відображає психологічну суть емпатійного процесу: емоційна емпатія, когнітивна, дійова і предиктивна) та змістовий (ті аспекти емпатії, з допомогою яких виникає емпатійна реакція на певні об'єкти, стимули); і, нарешті, імперативний рівень емпатії презентують ті її показники, які відображають уявлення особистості про норми певного суспільства щодо прояву емпатії – наприклад, хірургам заборонено оперувати родичів саме тому, що є ризик "емпатичного підключення" до хворого).

II. Не зупиняючись на детальному описі кожного рівня означеної континуально-ієрархічної структури особистості перейдемо до аналізу **другого напрямку**, тобто, до **системного аналізу** емоційності, яка розглядається в контексті саме цієї моделі. Отже:

1. З позицій континуального підходу емоційність розглядається як усталене, інтегральне, структурне утворення особистості, яке характеризується певним сполученням її різномірних показників. Емоційність – це комплекс індивідуально-стійких властивостей, які відображають особливості виникнення та протікання емоційних переживань та характеризують стійке відношення до довколишнього світу і особливості взаємодії з ним.

2. На відміну від актуальних або ситуативних (транзитних) переживань (емоційних реакцій або емоційних станів) емоційність характеризує позаситуативну, стійку схильність до переживань емоцій певного характеру, модальності.

3. У структурі емоційності виділяється цілий комплекс властивостей, які містять:

а) *динамічні* параметри (формально-динамічний рівень): сила, інтенсивність, тривалість, швидкість виникнення, протікання та зміни емоційних переживань, експресія і т. ін.;

б) *якісні* характеристики, що несуть інформацію про модальність (паттерни емоцій: "радість", "гнів", "страх", "печаль"), і знак домінуючих емоцій (додатний - задоволення-радість, від'ємний – незадоволення - острах, гнів, печаль);

в) *змістовні* характеристики емоційності, що пов'язані з особистісними цінностями, мотиваційною спрямованістю (змістовно-особистісний рівень);

г) *соціально-імперативні* характеристики емоційності, що зумовлені включенням людини в соціальні зв'язки, впливом реального соціального середовища, суспільства, традицій, культури.

Слід наголосити, що розподіл показників емоційності за означеними рівнями є умовним: емоційність, як і кожна риса особистості містить у собі частку динамічного, змістовно-особистісного, соціально-імперативного в різних пропорціях. Прийняте ж розділення правомірне тільки в цілях аналізу, оскільки кожна з указаних сторін особистості, а саме, формально-динамічна, змістовна, імперативна має свою специфіку, свої критерії оцінки і свої прояви в діяльності та поведінці. Важливо відзначити, що відносини між означеними аспектами особистості завжди є діалектичними.

4. У структурі емоційності важливішими в сукупності всіх параметрів є якісні компоненти (модальність Р "радість", Г "гнів", С "страх", П "печаль", СП "спокій"), тому що саме вони містять психологічну сутність емоцій – відношення до відображуваного об'єкта.

При цьому емоційний портрет кожної людини - це простір певного перетину означених характеристик емоційності. Це поєднання утворює певне "ядро" в багатовимірному просторі всіх характеристик. Домінування однієї або декількох модальностей складає індивідуальний тип емоційності, відповідно, моноmodalний (п'ять типів) або поліmodalний. Число вірогідних поліmodalних типів обчислюється десятками (N - факторіал).

5. Стійка схильність до переживань емоцій певної модальності, що характеризує тип емоційності, визначає вихідний рівень, "поріг" емоційної чутливості, на фоні якого розгортаються актуальні (ситуативні, транзитні) емоційні переживання.

II. При розробці третього напрямку дослідження – програми емпіричного дослідження – згідно з вимогами психометрики, був створений комплекс психодіагностичного інструментарію, що ґрунтувався на самооцінці, експертній оцінці, пролонгованому підході (щоденникова методика), проєктивних техніках і таке інше. Означений психодіагностичний комплекс методик, який був розроблений нами і у співтворстві з нашими аспірантами, спрямований на емпіричне дослідження емоційності й емоційної сфери та широкого спектру психологічних властивостей, пов'язаних з емоційністю, у тому числі і якостей особистості професіонала в галузі соціономічних професій. Цей комплекс представлений поки що 23 методиками, які діагностують такі якості, як-то: товарищескість, емпатію, емпатичну спрямованість, психологічну проникливість, фасиліативність, комунікативну креативність, соціальну адаптивність, навіюваність, толерантність і т. ін.

Підставами для виділення саме цих властивостей особистості стали:

- *по-перше*, висока репрезентативність даних рис у самій структурі особистості та їх роль у становленні індивідуальності;

- *по-друге*, їхня значущість у структурі й регуляції діяльності, у тому числі і професійної;

- *по-третє* – їх відповідність до вимог і принципів інтегрального підходу до дослідження індивідуальності;

- і, нарешті, те, що вони розглядалися на одному з емоційнісно ієрархічному рівні (формально-динамічному та якісному), що дозволяє вважати їх такими, що можуть бути сумірними, зіставними із емоційністю.

Всі методики стандартизовані та мають авторські права на твір (свідцтва).

1. "Психодіагностичний чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності".

2. "Психодіагностичний модальнісний тест-опитувальник емпатії".

3. "Тест-опитувальник формально-динамічних показників товарищескості".

4. "Тест-опитувальник психологічної проникливості", співавтор: Кисельова О.А.

5. "Діагностика показників переживання професійної кризи", співавтор: Бринза І.В.

6. "Тест-опитувальник емпатичної спрямованості", співавтор: Орищенко О.А.

7. "Діагностика комунікативної креативності", співавтор: Белоусова Р.В.

8. "Тест-опитувальник соціальної адаптивності", співавтор: Кузнєцова О.А.

9. "Комплекс взаємодоповнювальних методик для діагностики емоційності молодших школярів", співавтор: Василенко І.А.

10. "Діагностика товарищескості дітей молодшого шкільного віку", співавтор: Василенко І.А.

11. "Тест-опитувальник домінуючих потреб у спілкуванні", співавтор: Болдирева О.В.

12. "Ситуаційний тест-опитувальник емоційності сім'ї", співавтор: Кошляк І.Г.

13. "Діагностика формально-динамічних показників риси провини", співавтор: Малєєва Е.Л.

14. "Тест-опитувальник якісних компонентів риси провини", співавтор: Малєєва Е.Л.

15. "Тест-опитувальник якісних компонентів фасиліативності", співавтор: Казанжі М.І.

16. "Методика дослідження формально-динамічних показників фасиліативності", співавтор: Казанжі М.І.

17. "Тест-опитувальник якісних показників агресивності", співавтор: Мазоха І.С.

18. "Тест-опитувальник якісних компонентів схильності до ризику", співавтор: Бикова С.В.

19. "Тест-опитувальник навіюваності (психодіагностична методика)", співавтор: Фоля Ю.П.

20. "Самооцінка почуття власної гідності", співавтор: Кадишева Л.Б.

21. "Діагностика якісних показників толерантності", співавтор: Бабчук О.Г.

22. "Тест-опитувальник схильності до самозмінування", співавтор: Луцикова Д.В.

23. "Тест-опитувальник формально-динамічних показників копінг-риски" Шевченко І.А.

Таким чином, кожний з означених напрямів безпосередньо пов'язаний із теоретичним обґрунтуванням і емпіричним пошуком загальних закономірностей та індивідуальних відмінностей, що виявляються в структурі та проявах рис особистості в осіб, які розрізняються емоційністю та розробкою на основі отриманих психодіагностичних даних оригінальних психологічних технологій підготовки фахівців широкого профілю, які відповідають особливостям сучасної психологічної науки, виробництва, практики, у тому числі і освітянської.

У контексті континуально-ієрархічної структури особистості, під нашим керівництвом у межах кандидатських досліджень у зв'язку з емоційністю вивчалися такі якості особистості, як: психологічна проникливість (О.А. Кисельова), комунікативна креативність (Р.В. Белоусова), емпатична спрямованість (О.А. Орищенко), адаптивність (О.В. Кузнєцова), фасиліативність (М.І. Казанжі) та інші. Індивідуальні відмінності з емоційності вивчалися: у співвідношенні з труднощами у спілкуванні (А.В. Сергєєва), із особливостями переживання професійної кризи (І.В. Бринза), із особливостями інтелекту (Ю.Г. Черножук), схильності до ризику (С.В. Бикова), до самозмінування (Д.В. Луцикова) та інші. Особливості емоційності у зв'язку з товарищескістю вивчалися у молодшому шкільному віці (І.А. Василенко), та у підлітковому віці в контексті сімейних відношень (І.Г. Кошляк) та інші.

В цілому, встановлено, що індивідуальні відмінності за емоційністю характеризуються унікальним поєднанням елементів всього компонентного складу властивостей особистості, ступенем їх інтегрованості, репертуарною різноманітністю можливих проявів. Доведено, що певному типу емоційності відповідає певне якісно-кількісне поєднання показників, які належать до виділених рівнів.

При дослідженні емоційності встановлено, що емоційність як риса особистості, що сформувалася до певного моменту психічного розвитку під впливом як біологічних (конституція, властивості нервової системи), так і соціальних (розвиток у процесі життєдіяльності) чинників, системоутворювальне впливає на формування всіх рівнів розвитку особистості. Емоційність задає межі і діапазон власних реакцій індивіда на навколишню дійсність, що виявляється в якісно-кількісному поєднанні різних рис особистості, в індивідуальних стилях діяльності, в особливостях переживань стресогенних, кризових, ризикогенних ситуацій.

Встановлено, що особи, які належать до однієї й тієї ж групи емоційності, тобто такі, що мають однакові емоційні диспозиції, характеризуються схожою специфікою таких властивостей особистості, як-то: товарищескість, психологічна проникливість, емпатія, емпатична спрямованість, соціальна адаптивність, асертивність, фасиліативність, толерантність та ін.

Ці особи випробовують певні, схожі переживання з приводу кризової ситуації. Їм властиві типові для них труднощі, бар'єри в спілкуванні, певні механізми психологічних захистів, вони використовують схожі способи реагування, та схожі способи виходу з кризової ситуації, способи копінг-поведінки, і в той же час, демонструють відмінності в прояві даних якостей особистості і особливостей поведінки в порівнянні з представниками інших емоційних груп.

Таким чином, при розробці теорії емоційності як стійкої властивості індивідуальності, встановлено, що вона є системоутворювальним фактором; виконує не тільки регулюючу, але і селективну функцію, пропускаючи значущі впливи зовнішнього середовища і блокуючи інші; приймає участь у детермінації успішності діяльності, у детермінації індивідуально-оптимальних **форм і способів** поведінки у чому виявляється також її адаптивна функція.

У теоретичному плані досліджувана проблема набуває особливого сенсу, якщо при аналізі зв'язків між властивостями особистості, що вивчаються та які належать до різних її рівнів, використовувати категорії змісту і форми. Відповідно до одного з розвинених філософських підходів форма визначається як відносно стійка характеристика цілісного утворення, що виконує системоутворювальну функцію і що визначає основні якісні і кількісні особливості процесів, що відбуваються в цій цілісній системі.

Зміст - відносно мінлива характеристика цілісного утворення, що відображає різноманітність внутрішніх і зовнішніх взаємодій, що розгортаються як процес, у межах і під впливом форми (функціонування), або що приводить до становлення відповідної нової форми (розвиток). У психологічних дослідженнях, зокрема, в лонгитюдних, встановлено, що різні рівні психологічної організації людини володіють різним ступенем стійкості і мінливості.

Якщо ряд соціально-психологічних характеристик особистості зазнає істотних змін упродовж життя, то психодинамічні (або формально-динамічні), такі, як загальна психічна активність, емоційність мало змінюються. Будучи стійкими характеристиками і створюючи відносно стійке середовище детермінації, емоційність виконує функцію форми. У межах заданої форми і розгортається зміст. Як зміст виступають як уся система властивостей особистості, так і її окремі рівні, і конкретні психологічні властивості.

Отже, змістовий аспект виступає через наочно-сміслові психологічні структури – знання, мотиви, цілі і таке інше – і є сукупністю властивостей, ознак, рис індивідуальної психіки, які формуються в результаті взаємодії людини з довколишнім світом, його соціальним середовищем. Формально-динамічний (деякі автори називають його психодинамічним) аспект (рівень) індивідуальності представлений відносно незалежними від змісту конкретної діяльності і змісту актуальних ситуацій психічними властивостями (якостями, рисами), які формують (задають форму) і регулюють динаміку активності людини в певній діяльності. Тобто ці психічні властивості можна вважати надситуативними, або позаситуативними.

До всього, ключові позиції концепції особистості в контексті континуально-ієрархічного підходу та вихідні положення, щодо вивчення індивідуальних відмінностей за емоційністю представлені в ряді наших монографій, та методичних посібників, чотири з яких мають гриф міністерства, наукових статтях та авторських свідоцтвах.

За цей час у межах даної концепції захищено 1 докторську дисертацію, 15 кандидатських і підготовлено до захисту ще 1 докторська і 3 кандидатських дисертації. В означених дослідженнях підтверджена роль емоційності як системоутворювального чинника та одержані нові дані про індивідуально-психологічну структуру рис особистості. Одержані також нові дані про вікові особливості емоційності.

Подано до редакції 06.09.2010
